

БОЛГАРСКА ГРАМАТИКА НА НЕОФИТ РИЛСКИ – 190 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Неофит Рилски неслучайно е определян като един от най-забележителните дейци на Българското национално и културно възраждане. Присъствието му в духовния живот на България определя значимостта на неговото дело и мащабите на идеите му като тънко преплитане между книжовната, просветната и родолюбивата му дейност. Животът му е отдаден на няколко значими за обществото каузи, които продължават да предизвикват учени от различни направления в анализ на приносите на Неофит Рилски. Като се започне от изследванията на Л. Милетич и се премине през проучванията на Ив. Д. Шишманов от 1926 г., на Ив. Снегаров от 1951 г., та се стигне до анализите на Р. Радкова, Вл. Мурдаров, Б. Вълчев и А. Спасова творческият свят на възрожденеца разгръща непрестанна изследователска интерпретация и е повод да се осъзнае още по-задълбочено приносът на Неофит Рилски за развитието на българския духовен, просветен и езиков живот.

Трудно е днес да си представим как би се развил съвременният български книжовен език, ако при социално-икономическите предпоставки у нас беше се утвърдила западната диалектна област като водеща в сравнение с източната. В науката такива хипотези са несериозни. Но те дават повод да се вглеждаме непрекъснато в онези изтъкнати представители на българското езиково землище, които чрез своите трудове се борят да установят една наддиалектна граматика, чрез която да бъдат преодолени особеностите на местното наречие, за да се достигне по изключително сложен път до така наречената полидиалектна основа на съвременния книжовен език, чрез която пък да се търсят начини да бъдат превъзможени особеностите на родното наречие в полза на общоезиковите употреби, чиито варианти се конкурират в узуса. Будната обществена дейност на Неофит Рилски и обвързаността му с проблемите на българското образование го оформят като енциклопедична личност, която в стремежа да обвърже езика и образованието, постига забележителни за времето си филологически успехи. Неговата *Българска граматика*, написана през 1835 г. в Крагуевац, неслучайно е определяна като **първата българска граматика**, макар че редом с нея се появява и „*Славянобългарское детоводство*“ на Емануил Васкидович и Неофит Бозвели, чиято трета част е посветена на граматичния строеж на езика.

Граматиката на Н. Рилски има много важна роля за историята на българския книжовен език не само защото за първи път подрежда езиковите елементи в стройна за времето си система, а и защото ги обвързва с потребностите на българското образование. В духа на времето, а и днес, тази граматика носи оригиналния почерк на автора си, който чрез мащабното *Филологическо предуведомление* излага добре аргументирана теоретична рамка, през която да въведе в същността на българската граматична система. Като се има предвид, че предходната традиция все още не е толкова развита и се свежда до *Буквара* на П. Берон, „*Свещенно цвetoобрание*“ на А. Кипиловски, „*Свещенна църковна история*“ на В. Ненович, *преводът на Новия завет* от П. Сапунов и няколко автори и квиди, които самият Неофит Рилски посочва в своята граматика: Йоаким Кърчовски, Хр. Павлович и К. Огнянович.

190 години след излизането на граматиката нейната значимост и ролята на автора ѝ за развитието на българската граматическа мисъл могат да бъдат обяснени през важни за книжовноезиковия развой факти, утвърдени много отдавна от изследователите на новобългарския книжовен език (ІВКЕ, 1989, pp. 120–130):

- Създава първата стройна теоретична рамка, в която се предлага научномотивирана теория, че книжовният език е особена форма на общонародния език: една научна постановка, която днес вече е утвърдена в съвременната лингвистика;
- Необходима е нова ера за нацията, обвързана с новите светски потребности на обществото от училище „каквито употребяват сичките просвещенни народи“ – с. 1;
- Започва етап на преосмисляне на ролята на черковнославянския език, който се възприема като класически, но който може да бъде овладян едва след като е овладян родният език. За нуждите на подготовката по роден език отправна точка е образованието: училището, в което се преподава на роден език, е важна институция за развитието на обществото;
- Водеща функция на книжовния език според Н. Рилски е да събуди обществото от „долговременний сон на невежеството“, а народът трябва да пие „сладки и немутни води от своя извор, а не от чужди“, с. 2; 190 години след излизането на *Граматиката* въпросът за съотношението между родноезиково и чуждоезиково обучение остава актуален;
- За първи път е откrojена представителната функция на книжовния език като формация на общонародния български език, която включва задължителни правила за всички; да възпитава висока култура, да развива мисленето и да бъде достъпен до всички. Тази идея е пряко свързана с редица съвременни научни постановки за същ-

ността на езика и за естетиката на речта, а това са все идеи, които поставят като голяма тема изследователски полета за следващите поколения езиковеди.

- Идеята за общонародната основа на езика е широко застъпена в схващанията на Н. Рилски, който застава зад хипотезата, че живият говорим език трябва да легне в основата на изграждащия се книжовен български език. Тази постановка е много трудна за осъществяване поради сложния характер на българската езикова действителност и поради наличието на много териториални формации, които притежават изключително разнообразни езикови варианти. Верен на филологическия си усет, Н. Рилски избира десетки думи и форми, които приема за общопредставителни, но които са характерни за различните диалекти, първообраз на българския език, и ги популяризира. Това дава път на тенденция, свързана с демократизацията на езика, а именно включването на елементи, които да превъзмогнат тяснодиалектната си принадлежност и да придобият функцията на общонационални езикови характеристики. В основата на тази дейност стъпва и голямата идея на десетки възрожденски книжовници за полидиалектната основа. Редица интелектуалци от онова време се включват във филологическите „разпри“ за езика, за да представят своите виждания и да предложат свободно пред обществото достойнствата на своя говор с оглед на изграждането на книжовния език. Към тази мисия се приобщават книжовници като П. Зографски, Р. Жинзифов, Л. Каравелов и др. В концепцията на граматика Неофит Рилски всички български говори са еднакво важни и този извод е много съществен за българските социолингвисти, които от години *пеят реквием* за живота на диалектите (обобщено образно) вместо да направят съвременни теренни проучвания, в които съпоставително да опишат състоянията на териториалната реч днес и да проследят промените, които тя е претърпяла под влияние на книжовния език и на редица съвременни фактори. Много важна е статистиката, която прави Вл. Мурдаров, като обобщава, че в текстовете на Неофит Рилски преобладават западните диалектни елементи, повече от 3000 единици, срещу които обаче се наблюдават и повече от 300 източнодиалектни единици. Обяснението се корени във факта, че Неофит Рилски, подобно на почти всички книжовници от този период, обикаля цялото езиково землище и има възможност да „регистра“ употреби, които да определи като наддиалектни общонародни езикови елементи, които да преминат през еластичната пропускливост на нормата и да се установят като правила в новосъздаващия се книжовен език.
- Въпросът за общонародните езикови форми и за лексикалните

единици, които ще образуват основата на книжовния език, е пряко свързан с идеята на Неофит Рилски, че черковнославянският език, възприеман от него тогава за старобългарски език, може да послужи като коректив в установяването на някои езикови правила, но не и като основа. Поставайки го в контекста на славянските езици, граматикът ясно определя правото на българите да се възползват най-широко от богатствата на черковнославянския език като руска фонетична редакция на старобългарския език. В този кратък текст няма да спирам вниманието си върху въпроса за членната морфема и споровете около нейното съществуване; няма да бъде обект на научен коментар и разнобойът във вижданията на българските възрожденски граматисти, които, трябва да признаем, са изправени пред много сложна езикова ситуация и в редица свои коментари поставят началото на българската граматическа мисъл в контекст без традиция; при неконтинуитет на езиковия развой след тежко влияние на турското робство, оставило белези върху всички области, свързани с развитието на държавата. Редица съвременници на Неофит Рилски се обявяват против членната морфема, използвайки като основание отсъствието ѝ в черковнославянския език. Той обаче има своя категорична позиция, която убедително може да бъде пресъздадена през думите му от писмо до Райно Попович, в което през 1838 г. пише: „А за членовете и баща ми да дойде да ме понуждава да ги изоставим, не ще го послушам, а не Огняновича и Христати, и Венелина, и прочия“. За да покаже категоричността на своята позиция, граматикът потвърждава в друго свое писмо до същия възрожденец от същата година концепцията си: „Но знае ли защо болгарский език не ще да стои во веки веков без членовете? И мни ми се, макар и пророк Илия да слезе, пак не ще да ги извади и да научи народът другояче“. И макар че на Неофит Рилски се приписва заслугата за предложението за утвърждаването на правилото за членуването, струва ми се, че по-основателно е тя да бъде приписана на друг именит български възрожденски книжовник – на даскал Ботьо Петков. 190 години след появата на първата българска граматика правилото за членуването продължава да бъде костелив орех и споровете около него периодично се възраждат. Струва ми се, че те стоят устойчиво или нестабилно в зависимост от това какви езиковеди и какви възгледи отстояват към определен исторически момент. Всички български лингвисти подчертават изкуствения му характер, но нормите в книжовния език изначално са така конструирани, че да обобщават в специфични построения различни тенденции. Има основание да се твърди, че днес заглъхва вълната на „недоволството“ от наличието на това

правило, което обаче не означава, че проблемът няма да се появи отново и да разпали филологическите спорове. Образно казано това правило се разполага от Осанна до разпни го и стои в концепциите на съвременните български езиковеди в двете крайности: от мерило за грамотност до абсолютно ненужно и вредно правило. За историята на книжовния език и на българското езикознание отношението към това правило се превръща в незаличима ос, в която се преплитат критики и утвърждаване. Тези спорове дълго време ще бъдат изпитание за българските езиковеди, сред които Неофит Рилски ще остане с отстояването за правото на членната форма като присъщо на народната реч. Известно е още, че Неофит Рилски (ІВКЕ, 1989, р. 126) изразява своето несъгласие с Ю. Венелин, който сочи като добър пример текстовете на Софроний Врачански, написани без членни морфемии. В писмото си до Р. Попович, в духа на предходните твърдения, граматикът продължава: „За негов хесап добре дохожда, защото неговите са уши научени да слушат така, а българските – не“. От всичко написано дотук става ясно, че членната морфема е темата, около която се сближават или пък диаметрално се разграничават българските възрожденци. Около споровете им се ражда и научната идея на съвременни изследователи като проф. Л. Андрейчин и неговите ученици да се говори за три книжовноезикови школи от втората четвърт на ХІХ век. Тази идея дълги години е поддържана и налагана в научните среди, но в същото време тя трудно може да бъде обяснена през научното определение на термина школа и съществуването му в чуждоезиковата практика. В нашата историческа лингвистика това разпределение на идеи и книжовници в по-широк формат е донякъде неубедително и постепенно води до различни наименования на споровете между възрожденците от втората четвърт на ХІХ век. В контекста на съвременните прочити на научните факти и най-вече на работата с възрожденските текстове обаче е все по-трудно да се удържа тезата за наличието на три школи: новобългарска, славянобългарска и черковнославянска, за които в някои изследвания се твърди, че водят борби помежду си и че дори има школа, която побеждава със своите концепции.

- Въпросът за чистотата на езика заема съществено място в теорията на Неофит Рилски, защото е пряко свързан с националния характер на езика и с националната идентичност. Граматиката на възрожденца е в съзвучие със съвременните научни постановки, че чуждите думи трябва да се използват, когато не се намират подходящи заместници. Макар и пуризмът да се възприема по-скоро като идеология, а не като езиково явление, не може да се отрече

отстояването на така наречената езикова чистота у Неофит Рилски, което се възприема като основание да се търсят и **корените на съвременната наука за културата на речта** в *Граматиката* му. В България проявите на пуристите дават основание да не се говори за краен, а за умерен пуризъм и към него може да бъде отнесен с проявите си първият, Н. Рилски: залог вместо аманет, охота вместо ищах, имение недвижимо вместо мюлк, полза вместо файда, калъп, корист вместо келепир, митница вместо гюмрукчийница и др.

190 години след отпечатването на първата българска граматика са немалък период, в който можем да обобщим и през проверката на времето, че българската граматическа традиция има много солидна основа, върху която да изгради следващите стъпки от голямата съвременна наука за езика днес. В лицето на Неофит Рилски пък се открояват няколко аспекта, които е добре да притежава всеки езиковед, изкушен от избора да описва и анализира едно от най-сложните явления в света – човешкия език. На първо място, разбира се, е широката рамка на разбиранията за езика, както и усета да бъде уловена динамиката на езиковите процеси. Със сигурност може да се обобщи, че Неофит Рилски е притежавал именно тази дарба на възрожденския книжовник да обича отечеството и езика си и да развива безпогрешен усет за това кое е национално представително и кое е регионално. На второ място, не може да не се открие отдадеността на Неофит Рилски към образователното дело в България. А връзката между образованието и езика е онзи надежден мост, който води към точността на обобщенията за езиковите процеси, като ги проверява в уместна ситуация. Връзката между образованието, администрацията и развитието на книжовния език през Възраждането е единственият верен ключ към отговорите на най-важните книжовноезикови исторически въпроси. А дейността на Неофит Рилски, свързана с училищата в Габрово и Казанлък, както и в други училища, бележи изцяло неговия житейски и творчески път. На трето място, не може да не се открие преводаческата дарба на Никола Поппетров, каквото е рожденото му име. И тя се добавя към очертанията на енциклопедичното му мащабно дело – филологическо и просветно. В неговите училища се стичат българи от цялата страна, а после самите те стават преподаватели и само няколко години след откриването на Габровското училище, са открити още три светски училища, в които се преподава по новата „взаимоучителна метода“. Не е пресилено обобщението в Академичната история на българския книжовен език, че в резултат от просветната му дейност се оформя голяма част от българската интелигенция и това става в недълъг период – от 1827 г., когато учителства в Самоков, до 1953 г., когато се завръща от гръцкия остров Халки, където съставя „*Христоматия славянского языка*“, придружена от „*Лексикон славянского языка*“.

Граматиката на Неофит Рилски има свои безспорни приноси. Тя не бива да бъде разчитана извън контекста на времето и извън многогласието на възрожденските книжовници по теми, които търсят своя път в утвърждаването на българската граматическа традиция. 190 години след отпечатването ѝ *Българска граматика* на Неофит Рилски остава достоен пример за подредба на сложната и нееднородна българска граматическа материя, за нормополагане и нормоутвърждаване.

ЛИТЕРАТУРА

- ИБКЕ 1989. *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН, с. 120–130.
- Мурдаров, Вл. 2002. *Из историята на новобългарския книжовен език и на науката за него*. София: Просвета.
- Мурдаров, Вл. 2003. *Из историята на българистиката и на модерния български език*. Пловдив: Пигмалион.

REFERENCES

- IBKE 1989. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, s. 120–130.
- Murdarov, Vl. 2002. *Iz istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik i na naukata za nego*. Sofiya: Prosveta.
- Murdarov, Vl. 2003. *Iz istoriyata na balgaristikata i na moderniya balgarski ezik*. Plovdiv: Pigmalion.

Assoc. Prof. Vladislav Milanov, PhD
ORCID: 0000-0002-8920-5621
Department of Bulgarian Language
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Sofia, Bulgaria
e-mail: vladislavmilanov77@abv.bg